

Валентина Гапонова, Марія Осадчук

Національна академія прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького,
м.Хмельницьк

ПРОБЛЕМИ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПРИКОРДОННОЇ ТА МИТНОЇ СЛУЖБИ

© Валентина Гапонова, Марія Осадчук, 2002

Стаття містить інформацію про етимологію і розвиток українських термінів прикордонної та митної служб. Проведений аналіз базових термінів "границя", "рубіж", "застава", "мито", "митник" показав, що ядро первісної термінології складається з слів слов'янського походження, утворених морфологічно-синтаксичним способом. Найпродуктивнішим для досліджуваної терміносистеми на сьогодні є синтаксичний словотвір.

The presented paper contains some information on the etymology and development of the Ukrainian border and customs terminology. Terms denoting border, frontier, frontier post, frontier-guard, customs tax which belong to the kernel of initial Ukrainian terminology have slavish etymology built by morphological means. The most productive way of term construction is the syntactic means.

Термінологія прикордонної служби, яка охоплює оперативну, стратегічну та тактичну області, ще недостатньо вивчена в сучасній українській лінгвістиці і тому її дослідження становить значний інтерес для фахівців. Вона дає багатий лексичний матеріал для вивчення різних мовних процесів, які значною мірою впливають на загальноживану українську мову.

Слід відзначити, що українська військова термінологія прикордонної служби, як і термінологія будь-якої іншої галузі науки і техніки, являє собою не довільну сукупність окремих термінів, а певну термінологічну систему, яку можна розглядати як історично сформовану спільність, що знаходиться у діалектичній єдності руху і стабільності, має в своєму складі компоненти різного походження в складних взаємозв'язках, обумовлених екстралінгвістичними, інтралінгвістичними та чисто термінологічними факторами. Ця термінологія постійно змінюється, вдосконалюється, зазнає як кількісних, так і якісних змін [1].

Проблема перетворення термінології у єдину чітку систему з перспективою її подальшого удосконалення і стабілізації не може бути вирішена без в'яснення такого важливого питання як оновлення термінологічної лексики. Отже, мета даної статті полягає у виявленні основних способів термінотворення, притаманних даній терміносистемі. Оскільки термінологія прикордонної служби являє собою лексичні нашарування різних епох, виявити продуктивність того чи іншого способу термінотворення можна лише при загальній характеристиці складу досліджуваної термінології.

Насамперед зробимо невеликий історичний огляд етапів становлення прикордонної та тісно зв'язаної з нею митної справи в Україні, їх понятійного апарату та термінів, котрі складають ядро даної терміносистеми. Це сприятиме розумінню об'єктивності висновку, що прикордонна та митна справа є одними з найважливіших ознак державності, а їх термінологія – одна з найдавніших.

Відомо, що ще в Київській Русі IX–X ст., коли це була єдина могутня держава як норма існувало правило охорони своїх границь та збирання мита, мит (тобто податку) за ввезення товарів з іноземних держав: Візантії, Швеції, Угорщини, Саксонії. Тому терміни

“границя”, “застава”, “рубіж”, “мит”, “митник”, “митниця”, відомі (можливо вони існували в мові ще задовго до цієї дати) з 1016 року, часу написання збірника норм давньоруського права “Руська правда” Ярослава Мудрого [2]. На той час слово *границя* означало «лінія, що розділяє дві суміжні області, держави», “межа розділу”. За коренем це слово праслов’янське; утворене за допомогою суфікса *-иц*, спочатку можливо із демінутивним значенням (пор. *косиця*, *водиця*) від “грань” → “край”, “гострий виступ” (пор. чеш. *hranice* – “поросла травою смужка землі між двома полями”, “межа”; польськ. *granica* – “межа між полями”; нім. *Grenze* → *Granne* – „ость, вістря”, з якого розвинулося значення “край землі, держави” [3]. Слід відзначити, що в сучасній українській мові слово “границя” вживається лише у розмовній мові, в літературній мові замінене словом “кордон”, що є більш пізнім (кінець XVIII ст. – початок XIX ст.) запозиченням із французької мови. Слова *границя*, *кордон* мають в українській мові синонім *рубіж*, що за походженням належить до праслов’янського “*rubiti*” – “рубати, робити зарубки”; в давньорус. за допомогою суфікса *-еж-ь* утворений іменник “*рубіж*” → “*зарубка*, *вирубаний знак*”, що в сучасній мові означає “*межа*; *смуга*, *що розділяє суміжні ділянки*; *границя*”. Важливо звернути увагу на те, що від обох слів *кордон*, *рубіж*, вживаних в українській мові, не утворюються дієслова, а тільки прикметники: *кордонний*, *рубіжний*, які вже потім стають терміноелементами для подальшого термінотворення, наприклад: *прикордонний*: *прикордонні війська*, *прикордонні території*, *прикордонна смуга*, *прикордонна служба*, *тобто*, *розташовані біля кордону*, *вздовж кордону* або *призначені для охорони кордону*; *зарубіжний*: *зарубіжна країна*, *зарубіжний досвід*. Також вживаються іменники, утворені з цих коренів шляхом додавання до них суфіксів чи префіксів, наприклад: *прикордонник* – *військовослужбовець прикордонних військ*; *прикордоння* – *розм. територія*, *розташована біля або вздовж кордону*; *зарубіжжя* (*далеке і близьке*) – *країни*, *розташовані за рубезжем*.

Розглянемо ще один термін, що належить до даної терміносистеми з незапам’ятних часів – *застава*. Він утворений від дієслова *zastawic*, що означає “*заслонити*, *заступити*, *заставити* (*місце*, *дорогу*, *світло*)”. Ще з часів Київської Русі це слово входило до складу термінологічної лексики і вживалося у двох значеннях: 1. “Місце в’їзду до міста або виїзду з нього, яке охоронялося”// Пост, створюваний на центральному шляху для збирання з проїжджих мита, податків і т. ін. за проїзд або перевезення товарів. 2. охоронна варта [3]. В сучасній термінології цей термін також має два значення: військовий охоронний загін та місце розташування військового підрозділу, який охороняє певну ділянку державного кордону [7]. Київська Русь мала активні і пасивні засоби захисту держави. До активних засобів належали: піші і кінні сторожові загони, дозори, морську стражу, на озброєнні яких були: *луки*, *стріли*, *піки*, *спици*, *сулиці* (*короткі спици*), *мечі*, *шаблі*, *бойові сокири*. Зброя виготовлялася на Русі, а також завозилась з різних країн, про що свідчать рядки із відомого твору давньоруської літератури “Слово о полку Ігоревім” [4]. Автор “Слова” звертає увагу на те, де була виготовлена зброя: “*мечі у воїнів литовські, сулиці ляцькі, шоломи литовські й оварські, стріли хиновські*”. Особливу увагу автор звертає на загартування мечів, шабель і наконечників стріл (калені, “харалужні”). До пасивних засобів захисту держави того часу відносяться: *городи*, *наступи*, *кургани*, *вали* (“*Змієві вали*”) → *довгі загородження*, *серпантини* (*лат. serpentinus* → *змія*); “*засічні лінії*” – *захисні лінії*, *оборонно-сторожові фортеці* тощо [5].

Зупинимося ще на одному базовому для цієї термінології терміні: *сторожжа*, яке походить від давньоруського *стеречи* “стеретти”, що розвилось із праслов’янського *stergiti* “*слідкувати за збереженням чогось*, *охороняти*” внаслідок зміни -ер у повноголосне сполучення -ере. У праслов’янський період від дієслівної основи *sterg-* при чергуванні *e:о*

storgij-ъ утворився іменник *сторож*, від нього *стража* "караул, охорона", можливо спочатку *сторожеа* було збірною назвою [3].

Розглянемо ще кілька прикладів вживання термінів, що відносяться до митної справи, яка є також засобом забезпечення безпеки держави адже при її здійсненні визначальним моментом є захист економічних інтересів держави. Слово "**мит**" [6] означало податок, особливий збір з товару та худоби, що ввозилися в Київську Русь. З IX–X століть відомі слова "**промит**" (*подвійний штраф з кожного воза за спробу несплати мита на митниці*), "**замит**" (*податок з воза з урахуванням ціни товару*), "**явка**" (*збір з купця за товар на митній заставі*), "**заповідь**" (*штраф з особи за несплату мита*). Проте поняття «збирання мита», як і саме слово "*мито*" незабаром, в 1240–1242 роках, на період татаро-монгольської навали, були надовго витіснені словами тюркського походження: *тамга* (*клеймо*) – знак, що свідчив про зібраний податок. Замість *митника* з'явився "*таможник*" або "*таможеник*", замість *митниці* – "*таможня*". Митні пільги, які надавалися окремим особам, визначалися в спеціальних документах – "*таможених грамотах*" [6]. Ці тюркські слова надовго увійшли в термінологію і залишаються в російській мові до сих пір, в українській же мові повернулися до попередніх назв. Митні збори за переміщення товарів між містами, оскільки вони давали великий прибуток орді, існували, а прикордонна справа, як і вся держава – Київська Русь, фактично перестали існувати.

Отже, коротко підсумовуючи вищесказане можна зробити висновки, що для первісного ядра досліджуваної термінології характерне морфологічне словотворення, де основи праслов'янського походження є компонентами складних і похідних термінів, утворених шляхом префіксації і суфіксації. Більшість із базових термінів становлять монолексемні одиниці, внаслідок чого системний характер галузевої лексики цього періоду в структурному плані виражений мінімально.

Утім, на велику увагу і коментар заслуговують галузеві терміни більш пізніх періодів, які ми розглядатимемо як один етап – етап зародження системності в даній термінології.

За період XV–XVI ст., коли українські землі перебували під Литвою, Польщею, Австро-Угорщиною існували різні системи митних зборів. Відомо, що на той час митниками стягувалося прикордонне мито, яке називалося *цло*. Цей термін запозичений з німецької мови, де *der Zoll* – *мито, данина* [9].

Розвинену систему митної та прикордонної справи мала козацько-гетьманська Україна, з якою змушені були рахуватися інші держави. В Універсалі Богдана Хмельницького 1654 р. визначалися розміри митних платежів за товари, що ввозились в Україну. За свідченням історичних документів того часу [2; 6] митні збори на кордонах щороку приносили у державну скарбницю близько 100 000 золотих. Особливі військові та митні порядки були встановлені і на Запорізькій Січі, яка мала активні стосунки з Туреччиною, Кримом, Литвою, Польщею, Росією та іншими європейськими країнами. В цей період в українську мову потрапили такі терміни, як: *уступ, обсервація* (нім. → лат. *observation*; польськ. *obserwacja*; укр. "*спостереження*"), який започаткував нове поняття *карантин, санітарно-митний контроль* та інші.

Період з кінця XVII ст. до початку XX ст., коли Україна перебувала у складі Російської імперії, характеризується великою політичною та економічною нестабільністю і непослідовністю. У XVIII ст. для забезпечення митної політики Петро I направив регулярні війська для охорони кордонів. На західному кордоні було створено 15 фортець, систему форпостів. Заслуговує на увагу той факт, що в 1754 р. була створена *прикордонна варта особливого корпусу військ для охорони кордону* на Україні і Ліфляндії. Незабаром прикордонна варта поповнилася козакою та митною вартою. В цей період в російській та

українській мові з'явилася велика кількість іншомовних запозичень, зокрема, з німецької, французької, голландської, іспанської мов: **варта** (нім. die Warte); **форт** (нім. Fort, фр. Fort <лат. Fortis – сильний>) – військове укріплення у складі *фортеці* чи *самостійний пункт, здатний вести кругову оборону*; **форпост** – нім. Vorposten – *передовий пункт, опора чогось*; **фортеця** – *оборонна споруда*; **фортифікація** <лат. fortificatio – укріплення> *1. оборонна споруда; 2. наука про будівництво оборонних споруд, гарнізон* (фр. garnison – військова частина, “розташована постійно чи тимчасово в якомусь населеному пункті, укріпленому районі або в окремій оборонній споруді”) [8]; **ешелон** (фр. echelon – частина спеціального бойового порядку військ чи похідної колони // кожний воїнський потяг при перевезенні залізницею; **контрабанда** (італ. contrabando <contra проти + bando урядовий указ), тобто “незаконне переміщення через державний кордон товарів або самі товари, що переносяться чи перевозяться нелегально”, **контрабандист** (ісп. contrabandista) – *особа, яка займається контрабандою*; **цольнер** (нім. der Zolner – митник); **oberцольнер** (нім. der Oberzolner – старший митник) [7]. На цей період припадає і лексичне запозичення **кордон** (фр. cordon), що в перекладі з французької мови означає “шнурок”, “тасьма” [11]. За допомогою метонімії це слово розширило своє значення, стало терміном, перейшло у нову терміносистему і широко вживається в сучасній українській термінології в значенні “лінія, що розділяє суміжні держави”, витіснивши слов'янське слово *границя*.

До кінця XIX ст. створювалися прикордонні та митні застави на зовнішніх сухопутних та морських кордонах імперії та царства Польського, а також на кордоні з Фінляндією. У 80–90-х роках, у зв'язку з реорганізацією справи морського митного нагляду, було здійснено упорядкування морської прикордонної служби. Цей період характеризується уточненням багатьох понять, а відтак і термінології прикордонної служби: *морська митна смуга, прикордонна стража (сторожа), загін прикордонної стражі, пункт пропуску, прикордонний округ, захист кордону, оборона кордону* тощо. В 1893 р. був утворений **Окремий військовий корпус прикордонної стражі**, “основним призначенням якого стали: збройний захист, оборона державного кордону, боротьба з контрабандистами та порушниками кордону, контроль транспорту і вантажів для збору мита у державну скарбницю” [5]. Позитивною стороною реорганізації стало досягнення організаційної єдності митної служби і прикордонної варті. Отже, хоча з кінця XVIII до початку XX століття українці не мали своєї державності, але завдяки важливим економічним змінам, росту правосвідомості в Європі проблема територіального устрою українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій займали одне з чільних місць в країні.

Для відновлення української державності в 1917–1921 роках особливо важливим було визначення кордонів та організація їх охорони. Як і сам процес відновлення державності, процес встановлення державної території, боротьба за її кордони та їх охорона проходили дуже напружено, у постійній політичній, дипломатичній та військовій боротьбі. Частина українських кордонів одержала міжнародне визнання. В березні 1918 р. Радою Народних Міністрів УНР була утворена організація з охорони кордону, яка отримала назву „Окремий корпус кордонної охорони“, організовувалися пункти митного догляду на кордонах України з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Румунією, Росією, формувалися прикордонні бригади на базі колишніх прикордонних військових частин. Проте на початку 1920 р. останні *постерунки (варті)* загону Подільсько-Могилівської бригади, що охороняли український державний кордон в період національно-визвольної боротьби 1918–1920 р. припинили своє існування. Спроби українських національних сил створити і закріпити незалежну українську державу виявилися невдалими і зазнали поразки. Важка міжнародна обстановка, інтервенція, наступ більшовиків на Україну, зрада інтересів української нації заради

політичних інтересів призвели до того, що українці знову надовго втратили свою державність.

З 1921 по 1991 р. кордони України, її прикордонні війська розвивалися в єдиній структурі СРСР. За цей період на західних та південних рубежах країни була сформована така структура прикордонних військ, яка зберігає свій характерний устрій і дотепер. У 60-80 роках перед прикордонниками одним з найголовніших завдань була боротьба з „ідеологічними диверсіями“, тобто перешкода ввезення в країну матеріалів, що могли нашкодити політичним і економічним інтересам країни. Прикордонні війська отримали нову сучасну техніку, підвищувалась якість озброєння, удосконалювались організаційні форми. Терміносистема даної галузі цього періоду збагатилася термінами із військово-технічних, військово-наукових, військово-політичних галузей.

І в сучасних умовах в наш важкий час розбудови державності на прикордонні війська покладаються нелегкі завдання у справі захисту державних кордонів. В термінологію цього періоду ввійшла значна кількість новоутворених, запозичених термінів, а також лексика із загальновійськової терміносистеми, наприклад: *вартовий, секрет, патруль, пікет* тощо.

За останнє десятиліття в українській термінології з'явилося багато різновидів нових термінологічних словосполучень: субстантивні, вербальні, ад'єктивні, адвербіальні. Оскільки кожний підпорядковуючий член словосполучення може мати в числі залежного члена будь-яку з самостійних частин мови, кількість типів словосполучень є значною. Так, іменникові творяться переважно на основі субстантивно-ад'єктивних (*кінний наряд; агентурна розвідка; розвідувальна діяльність; міграційний процес; митні тарифи; інженерні загороди*); субстантивно-ад'єктивно-ад'єктивних (*кінно-піший загін; легкокіннотна група; воєнно-голубина пошта; глибокоешелована оборона*); субстантивно-субстантивних (*роз'їзд варту; контрабанда людей; безпека портів; мілітаризація кордонів; вилучення наркотиків*); вербально-субстантивні (*контролювати пасажиропотік; одержувати візу; посилювати охорону; встановлювати транскордони; арештовувати порушника кордону*). Найчастіше в ролі дериваційних баз для дієслівних словосполучень використовуються поширені словосполучення (*посилювати прикордонний режим та режим держкордону; здійснювати патрулювання сухопутних, водних та повітряних ділянок кордону; забезпечувати безпеку на суші, воді, в повітрі, в космосі; протидіяти контрабанді людей // наркотиків; зривати процес наркопоставок // наркоторгівлі; протидіяти міграції з країн третього світу; криміналізація міграційних процесів; прозорі міграційні закони*). Значною є кількість складних слів і аббревіатур, наприклад: *вантажопотік, пасажиропотік, відео-спостереження, авто – та авіап перевезення; пункт пропуску в аеропортах = авіаційний ПП; мотоманеврена група*.

Поряд із морфологічним та синтаксичним словотвором, семантичне термінотворення відіграє важливу роль в українській військовій термінології. Не поодинокі приклади вживання термінологічних одиниць, утворених від експресивно забарвленої лексики, наприклад: „*кормові*“ гроші (*видавались на харчування прикордонників*); „*ковочні*“ гроші (*видавались на обслуговування коней: підкови, збрую*); „*зелений*“ кордон; „*гарячий*“ слід; „*червоний*“ // „*зелений*“ коридор тощо.

Проведене дослідження термінологічної лексики прикордонної та митної служб сучасної української мови свідчить про те, що до її складу входять базові лексичні одиниці, котрі існували в мові з незапам'ятних часів, утворювались шляхом складання основ слів'янського походження, в минулому здебільшого становили основу загальноживаного словника мови, а зараз є вихідним матеріалом, що збагачує її термінологічний склад. Морфолого-синтаксичний словотвір, властивий стійкому ядру даної термінології, останнім

часом малопродуктивний. Значною є кількість лексичних запозичень. Можливо це пояснюється прагненням виражати поняття, створені великими досягненнями в галузі військової науки і техніки, які набули поширення у всьому світі, не засобами багатьох національних мов, а однозначно передавати їх на базі слів мертвих (грецької і латинської) мов. В основному поповнення термінологічної лексики відбувається за рахунок синтаксичного словотвору, який не має меж у своїй продуктивності.

1. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 158с. 2. Основы митної справи. / За ред. П.В.Пашка. К.: "Знання", 2002. – 320с. 3. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К.: «Радянська школа», 1970. – 600с. 4. Лихачев Д.С. Слово о полку Игореве. М.: «Просвещение», 1976. – 176с. 5. Кобачинський М.І. Історія кордонів та прикордонних військ України. – Хмельницький: Вид-во Хмельницької міської друкарні, 2000. – 216с. 6. Жорін Ф.Л. Правові основи митної справи в Україні. –К.: КНЕУ, 2001. – 248с. 7. Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел.–К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001. – 1440с. 8. Современный словарь иностранных слов. –М.: Рус.яз., 1999. – 742с. 9. Großes Fremdwörterbuch. / Küfner Ruth.– Leipzig: VEB Bibliog.Institut. 1977. – 824S. 10. Ryszard Stypula, Galina Kowalowa. Podreczny Słownik Polsko-Rossyjski z suplementem.– Warszawa– Moskwa. "Russkij Jazyk. 1989. – 860S. 11. Французско-русский словарь. – М.: «Сов. энциклопедия». 1967. – 652с. 12. Слово і фразеологізм у словнику./ Під ред. Л.С.Паламарчук.. – К.: "Наукова думка". 1980. – 250с.

Мирослава Влах

Львівський національний університет ім. Івана Франка

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКАРСТВА

© Мирослава Влах, 2002

Розвиток українського географічного словникарства розглядається у зв'язку зі становленням наукової термінології. Виділені та проаналізовані особливості окремих його етапів: а) друга половина XIX ст. – початок XX ст.; б) 20–30-ті роки XX ст.; в) 50–60-ті роки XX ст.; г) сучасний етап.

The development of Ukrainian geographical dictionary compilation has been considered due to the establishment of scientific terminology. Peculiarities of its specific stages have been singled out and analyzed: a) the second half of the XIX-th and the beginning of the XX-th century; b) the 20–30-s of the XX-th century; c) the 50–60-s of the XX-th century; d) present-day.

Словникове забезпечення навчально-методичного процесу та наукових досліджень визначає рівень розвитку будь-якої науки, у т.ч. й суспільної географії. Про значущість цієї проблеми свідчить Указ Президента України "Про розвиток національної словникової бази" від 4 вересня 1999 р. У ньому йдеться про підтримання пропозиції Національної академії Наук України щодо видання нового покоління академічних україномовних словників та створення їх електронних відповідників для інформаційних комп'ютерних систем (проект "Словники України") [3].